

Joost van den Vondel (16587-1679), *Lucifer*

Handleiding voor de leraar



Afbeelding: Portret van Vondel door Philip de Koninck. (Publiek domein)

Bron: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:J_vondel.jpg

Inleiding

De dichter en toneelschrijver Joost van den Vondel (1587-1679) is een van de belangrijkste auteurs uit het Nederlandse taalgebied. Zijn tragedie *Lucifer* uit 1654 vertelt de spannende voorgeschiedenis van de zondeval van Adam en Eva in het Aards Paradijs. Het toneelstuk vertelt hoe bepaalde engelen zich door de schepping van de mens zodanig bedreigd voelen, dat ze in opstand komen tegen God en daarvoor zwaar gestraft worden. De *Lucifer* vormt samen met *Adam in ballingschap, of Aller treurspelen treurspel* en *Noah, of Ondergang der eerste wereld* een trilogie over het ontstaan van de mensheid, haar ondergang en haar redding door Gods genade. Als literair meesterwerk behoort de *Lucifer* tot de canon van de Nederlandstalige literatuur.

Verantwoording

Het zeventiende-eeuwse Nederlands, waarin dit toneelstuk is geschreven, is vandaag de dag soms moeilijk verstaanbaar. Bovendien maakt Vondels poëtisch taalgebruik het nog extra moeilijk om zijn tekst goed te kunnen volgen. Daarom zijn we in de klas op een hertaling van het origineel aangewezen.

Vondelspecialiste Marijke Meijer Drees maakte onlangs een complete hertaling van het origineel uit 1654. Daarin staan Vondels klankrijke verzen naast een hertaling in hedendaags proza zonder metrum en rijm. Een verantwoording van deze editie door de vertaler zelf kan men hier lezen:

<https://neerlandistiek.nl/2023/01/vondels-lucifer-1654-hertaald-2022/>

Zie ook onze bespreking van de hertaling van Marijke Meijer Drees op *KlasCement*: <https://www.klascement.net/artikels/181761/de-lucifer-hertaald-recensie/>

Omdat dit leermiddel niet bedoeld is voor filologen, maar voor leerlingen van het voortgezet/secundair onderwijs, gaan we niet systematisch in op de literairhistorische achtergronden van het werk. Dat betekent dat we de vele interpretaties, die verband houden met zeventiende-eeuwse religieuze opvattingen, met de politieke context of met de biografie van Vondel, zoveel mogelijk buiten beschouwing laten. We hopen vooral dat de leerlingen geboeid zullen geraken door de poëtische verbeelding van Vondel en bereid zullen zijn om de thematiek ervan te actualiseren. Daarbij is het natuurlijk wel nodig om voldoende achtergrondinformatie te verstrekken, zodat de leerlingen in staat zijn om de tekst zelfstandig te lezen.

Met onze keuze voor de hertaling van Marijke Meijer Drees kiezen we ook meteen voor de integrale tekst en niet voor de een of andere ingekorte bewerking, zoals er in het verleden enkele gemaakt zijn ten behoeve van een moderne toneelopvoering. Door gebruik te maken van de integrale editie is de leerkracht echter niet verplicht om het werk in zijn geheel te bespreken. Een tekst van 2183 verzen is bovendien te uitvoerig voor een klassikale benadering, zelfs als de leerkracht de werkvormen (voorlezen, stillezen, klassengesprekken en onderwijsleergesprekken enz.) voortdurend afwisselt. We adviseren de leerkracht dan ook om een verantwoorde keuze van tekstfragmenten maken, waarbij hij/zij rekening houdt met de beschikbare tijd, de voorkennis en de belangstelling van de leerlingen en alle andere factoren, die het didactisch proces kunnen beïnvloeden. Ook als je de voorkeur geeft aan de individuele lectuur van de leerlingen thuis, kun je die leesopdracht beperken tot de belangrijkste scènes. In het vervolg zullen we aangeven welke scènes men zeker moet lezen en bespreken en bij welke scènes men volgens ons de lectuur gemakkelijk kan vervangen door een korte samenvatting. Het spreekt daarbij vanzelf dat de leerkracht een keuze kan maken uit de vragen en opdrachten voor de leerlingen.

N.B. Om verwarring te vermijden: als we het in dit leermiddel hebben over ‘de *Lucifer*’, dan bedoelen we daarmee het toneelstuk. ‘Lucifer’ zonder lidwoord verwijst naar de protagonist van het stuk.

Vragen en opdrachten

1. Eigen antwoorden van de leerlingen.
2. De ‘boom van de kennis van goed en kwaad’ is een boom die wordt genoemd in het Bijbelboek *Genesis*. De boom stond in het midden van de Hof van Eden, waar Adam en Eva gedurende hun eerste periode op aarde verbleven. God had hen gezegd: ‘Van alle bomen in de tuin mag je eten, maar niet van de boom van de kennis van goed en kwaad. Als je daarvan eet, zul je onherroepelijk sterven.’ Zij leefden gelukkig, totdat een slang (volgens de christelijke interpretatie Satan, de duivel) Eva verleidde om van de verboden vrucht, die aan de boom groeide, te eten. Zij at ervan en gaf de vrucht (vaak afgebeeld als een appel) ook aan Adam, die er ook van at. Op dat moment werden ze zich onmiddellijk bewust van hun naaktheid en gingen ze zich daarvoor schamen. In het christendom noemde men dit de zondeval. Met vijgenbladeren bedekten zij vervolgens hun geslachtsdelen. Het eten van deze boom had volgens de Bijbelse geschiedenis

grote gevolgen voor de mensheid. (Zie ook de informatie over de levensboom onder vraag 6.)

3. Engelen zijn volgens de katholieke leer zuiver geestelijke en onsterfelijke schepselen. Volgens een middeleeuwse opvatting zijn deze wezens ingedeeld in negen koren: Serafijnen, Cherubijnen, Tronen, Heerschappijen, Vorstendommen, Machten, Krachten, Aartsengelen en Engelen. Gabriël noemt die in de *Lucifer* 'drie standen die elk uit drie ordes bestaan' (v. 241-242). De duivels zijn de 'gevallen engelen', die tegen God in opstand zijn gekomen. Als straf daarvoor worden ze door God als monsterlijke wezens naar de hel verwezen.

4. We beginnen nu met onze lectuur van het toneelstuk, dat zich helemaal afspeelt in de hemel.

Eerste bedrijf

5. Situering. Omdat in het eerste bedrijf essentiële informatie wordt gegeven, die onmisbaar is voor het begrijpen van de handeling, lijkt het ons vanzelfsprekend dat het eerste bedrijf in de klas integraal wordt behandeld.

6. Vragen en opdrachten bij het Eerste Bedrijf.

- Apollion heeft een tak van de levensboom in zijn hand. Die vormt een symbool voor de onsterfelijkheid van de mens in het Aards Paradijs. (Zie v. 180-181: 'Deze wonderbaarlijke boom wordt de boom des levens genoemd'.) De levensboom werd door God geplant in de Hof van Eden (samen met de boom van de kennis van goed en kwaad). De vruchten van de levensboom geven het eeuwig leven, de onsterfelijkheid. Nadat Adam en Eva van de boom van de kennis van goed en kwaad hadden gegeten (de zondeval), werden zij verbannen uit de Hof van Eden. Op die manier was het hen niet langer mogelijk om van de vruchten van de levensboom te eten. Ze werden sterfelijk en moesten gaan werken om te kunnen blijven leven. (Zie v. 2128 e.v.: God strafte Adam met 'slavenarbeid' en Eva 'met pijnlijke barensweeën en met onderworpenheid'.)

- Voor Belzebub bewijst deze tak meteen dat de engelen moeten onderdoen voor het geluk van de mensen.

- De negen bogen, waar Apollion het over heeft, zijn de negen concentrische sferen, die bewegen en waarin zich de hemellichamen bevinden. (Zie afbeelding.)

- Apollion beschrijft de aarde, het Aards Paradijs. Vanuit een bron op de top van het dit paradijs ontspringen er vier paradijsrivieren: de Ganges, de Eufraat, de Tigris en de Nijl. (Zie v. 61-62.)

- De mensen zijn gelukkiger dan de engelen, want zij weten wat liefde is en ondanks hun lichamelijke zijn ze toch onsterfelijk.

- De schoonheid van Eva heeft hem niet onverschillig gelaten. Het lijkt wel of hij zelf verliefd op haar is geworden!

De mensen zijn gelukkiger dan de engelen, omdat zij de lichamelijke liefde kunnen beoefenen.

- God verkiest de mensen boven de engelen. De aanwezigheid van de levensboom bewijst dit.

- Gabriël brengt de boodschap dat God besloten heeft de mens te scheppen naar zijn eigen 'beeld en gelijkenis'. Bovendien zal Gods Zoon in de gedaante van een mens verschijnen. In v. 221-225 verwijst Gabriël in bedekte termen naar de komst van Christus, die 'het eeuwig Woord' de 'Gezalfde' wordt genoemd. Daardoor zal de mens verheven worden op de troon van God en daarom zullen de engelen de mens moeten dienen en aanbidden. De rei van engelen stemt daarmee in.

- De rei van engelen verheerlijkt God in vraag-en-antwoordvorm (Zang en Tegenzang). De Toezang bevestigt de boodschap van Gabriël: God is heilig en wat Hij wil is goed. Daarom moeten we zijn beslissing in verband met de mens respecteren.

Tweede Bedrijf

7. Situering. In dit bedrijf horen we wat Lucifer zelf vindt van de gang van zaken, eerst in een monoloog en dan in een dialoog met Belzebub. Daarna legt hij zijn bezwaren voor aan Gabriël, die daar een passend antwoord op geeft. Ook dit bedrijf kan het best integraal gelezen worden.

8. Vragen en opdrachten bij het Tweede Bedrijf.

- Lucifer is de Morgenster, maar die moet nu plaats maken voor de dubbele ster (v. 351) van Adam en Eva. 'Hier geldt geen tegenspraak', zegt hij (v. 374), maar wat hij in feite doet, is die tegenspraak oproepen en aanmoedigen.

- Belzebub stelt het voor alsof de mens geschapen is om de engelen te vernederen: 'Een aardworm, die uit een klomp aardse klei is gekropen, daagt

uw heerschappij uit' (v. 389) en 'de mensenzoon Christus zal naast God tronen (v. 394-395). Lucifer antwoordt daarop dat hij dat zal voorkomen: 'Dat zal ik tegenhouden, tenminste als het in mijn macht ligt!' (v. 410). Dit is het motorisch moment: we weten nu met zekerheid dat Lucifer zich zal verzetten.

- Belzebub grijpt deze uitspraak aan om Lucifer te vleien en op te hitsen door middel van retorische vragen, bv. 'Zou het echt waar zijn dat God Christus, de nakomeling van Adam en Zijn jongere zoon, boven Lucifer verheft? In dat geval wordt het erfrecht van het oudste kind geschonden...' (v. 420 e.v.).

- Lucifer volgt het argument van Belzebub: God heeft het recht niet om hem zijn plaats te ontnemen, in feite overtreedt God zijn eigen wetten, zoiets vraagt om verzet en opstand, ook al leidt dat tot zijn val.

- Lucifer begrijpt niet waarom God de engelen zo wil vernederen. Hij stelt het daarbij voor, alsof de mens zich zal verheffen boven God. Hij beweert dat hij het in de eerste plaats opneemt voor God en niet voor zichzelf.

- Gabriël zegt dat God goed weet wat hij wil en te zijner tijd zullen de engelen zijn besluit wel begrijpen. Intussen moet Lucifer 'allereerst onze wetten handhaven' (v. 560).

- 'Er zal scherp op gelet worden' (v. 562) kan betekenen dat Lucifer de wet zal handhaven, maar ook dat hij ook in het vervolg kritisch wat er gebeurt zal blijven volgen.

- De eed van Lucifer: 'Nu zweer ik bij mijn kroon alles op alles te zetten om mijn positie te verhogen...' (v. 569 e.v.).

- Apollion, de 'bederver', krijgt van Lucifer de opdracht om samen met Belial engelen te werven voor de opstand en hen op te ruïen. Zij overleggen over de wijze waarop ze dat zullen aanpakken.

- De rei van engelen vraagt in de Zang waarom de hemel donker wordt. In de Tegenzang geven ze het antwoord: de jaloezie is in de engelen geslopen. Ze zullen proberen de opstandelingen tot bedaren te brengen.

Derde Bedrijf

9. Situering. De inhoud van dit bedrijf is vrij voorspelbaar. Het hoogtepunt is de keuze van Lucifer als leider van de opstandige engelen. Het volstaat om enkele korte fragmenten uit dit bedrijf te lezen om de voortgang van het verhaal te kunnen volgen.

10. Vragen en opdrachten bij het Derde Bedrijf.

- 'Morren ze al? Er is geruzie hoorbaar.' (v. 903)
- Belzebub doet alsof hij treurt over de opstandigheid en streeft naar een verzoening: 'ik kies geen partij. Moge dit conflict met een verdrag bijgelegd worden.' (v. 1080-1081)
- Michaël waarschuwt de Luciferisten voor de ondergang. Maar die volharden en hopen dat Lucifer hun aanvoerder zal willen zijn.
- Hij doet alsof hij 'uit dwingende noodzaak' (v. 1261) het leiderschap zal aanvaarden en zal vechten voor het rijk van God. Belzebub vraagt nu om Lucifer te bewieroken. Dat is een eer, die eigenlijk alleen aan God toekomt en daarom is het dus afgoderij, zoals Gabriël terecht zal opmerken in v. 1376.
- De rei van engelen zegt expliciet dat 'heerszucht' de schuld is van alles.

Vierde Bedrijf

11. Situering. De legers maken zich klaar voor de strijd. De verzoeningspoging van Gabriël is ontroerend, maar zal niet helpen. . Voor de bespreking van dit bedrijf kan men zich eventueel beperken tot de dialoog van Rafaël en Lucifer.

12. Vragen en opdrachten bij het Vierde Bedrijf.

- Lucifer zegt dat er nu geen weg terug meer mogelijk is.
- Rafaël valt Lucifer om de hals, die daarop ontroerd reageert met 'Rechtschapen Rafaël...' (v. 1460). Hij biedt Lucifer een olijftak aan als teken van verzoening. Hij weerlegt daarna alle argumenten van Lucifer en zegt dat Gods genade nog altijd mogelijk is. Maar Lucifer kan niet geloven dat er voor hem nog genade kan bestaan. Hij reageert wanhopig en beseft dat hij een nederlaag zal lijden, maar hij vindt dat het te laat is voor verzoening.
- Rafaël roept de rei van engelen op om samen met hem om genade voor de stedehouder te bidden.

Vijfde Bedrijf

13. Situering. De uitvoerige beschrijving van de veldslag kan in de klas zonder bezwaar overgeslagen worden. Het bericht van de zondeval is natuurlijk wel onmisbaar.

14. Vragen en opdrachten bij het Vijfde Bedrijf.

- Lucifer heeft Belial naar de aarde gezonden om de mens ten val te brengen door Eva ertoe te brengen van de verboden vruchten uit de 'boom van goed en kwaad' te eten.

- Michaël stuurt Uriël om de mensen met 'het vlamvend zwaard' uit het paradijs te verdrijven.

- De rei van engelen herhaalt de belofte van een Verlosser, die de slang 'het hoofd zal pletten' en de mensheid van de erfschuld van Adam zal bevrijden. Door zijn lijden en kruisdood zal Christus de weg naar het eeuwige geluk opnieuw voor de mens mogelijk maken.

15. De *Lucifer* als klassieke tragedie

1. De expositie, waarin de nodige voorkennis wordt verstrekt, vindt men in het eerste bedrijf: God wil de mensen een voorkeursbehandeling geven en daarom zijn de engelen jaloers en ontevreden. De intrige (verwikkeling) begint in het tweede bedrijf. De climax is de voorbereiding tot de strijd in het derde bedrijf. De catastrofe is de nederlaag van Lucifer, waardoor de opstandige engelen duivels worden (vierde bedrijf) en de peripetie (beslissende wending) is de wraak van Lucifer via de zondeval van de mens en de belofte van de verlossing van de mens door de Zoon van God. Niet alle onderzoekers zijn het daarover eens. Sommige literatuurhistorici noemen de val van Lucifer de eerste peripetie en de zondeval van de mens de tweede peripetie. In ieder geval is het zo, dat de stemming van de engelen bij het horen van het verslag van Gabriël helemaal omslaat. Hier is dus zeker sprake van een peripetie
2. Alles speelt zich af in de hemel. Het verslag van de strijd, verteld door Uriël, is geen bodeverhaal, omdat die strijd niet elders, maar ook in de hemel plaatsvindt. Het verhaal van Gabriël over de zondeval van de eerste mensen is dat wel, omdat die zondeval op aarde plaatsvindt. Ook het verslag van Apollion over zijn spionage op aarde kunnen we beschouwen als een bodeverhaal, dat de eenheid van plaats niet aantast.
3. Het motorisch moment is Lucifers besluit in vers 410: 'Dat zal ik tegenhouden, tenminste als het in mijn macht ligt!'. De peripetie is de beslissende wending na de overwinning van het goddelijke leger: de wraak van Lucifer door middel van de zondeval van de mens en de goddelijke belofte om een Verlosser te zenden, die de mens zal redden.
4. Rei is de renaissancistische term voor koor uit de Griekse tragedie. De rei onderscheidt zich van het Griekse koor, omdat ze niet bij de handeling

betrokken wordt. De reien verwoorden tussen de bedrijven door de moraliserende commentaar van de ideale toeschouwer. Hier vertolkt de rei vooral de goddelijke wijsheid.

5. De catastrofe is het deel van het drama waarin de omkering van de handeling plaatsvindt. In de klassieke tragedie betekent dit de ondergang van de held. Op het hoogtepunt van de spanning volgt de catastrofe meestal in het vierde bedrijf, waarna het drama zijn afwikkeling krijgt in het vijfde bedrijf. In de Lucifer gaat de held ten onder aan zijn heerszucht en zijn eerezucht. Hij is er subjectief van overtuigd dat hij het recht heeft om zich te verzetten, omdat zijn eerstegeboortrecht wordt geschonden. Als hij tot het inzicht komt dat hij dat recht niet heeft, twijfelt hij aan de vergevingsgezindheid van God en is hij wanhopig. Zijn tragiek is dat hij ondanks het inzicht in zijn zondig gedrag, gedoemd is om ten onder te gaan.
6. De protagonist Lucifer is de hoogste engel in de hemelse hiërarchie onder God. Hij is Gods stedehouder (plaatsvervanger) en zijn naam betekent: de 'drager van het licht'. Volgens K. Porteman en M.B. Smits wordt Lucifer door Vondel niet vanaf het begin voorgesteld als de personificatie van het kwaad. Hij werpt zich pas in het vierde bedrijf daadwerkelijk op als leider van het leger van de engelen die zich verzetten tegen Gods besluit om de mens boven hen te verheffen. Op het motorisch moment (v. 410) deelt hij mee dat hij zich zal verzetten en dat wordt bevestigd als hij zweert, dat hij alles in het werk zal stellen om zichzelf boven de mens te verheffen (v. 569-570). Maar hij schrikt daar nog altijd voor terug en heeft de eed van zijn aanhangers nodig om door te gaan. De twijfel maakt dan plaats voor het inzicht in zijn ondergang: 'Dwaalt ergens een rampzaliger schepsel rond dan ik?' (v. 1634 e.v.) . Hij concludeert in zijn wanhoop dat het te laat is om nog terug te gaan. Na de nederlaag is er geen sprake van berouw, maar wil hij zich wreken door de eerste mensen tot zondeval te verleiden. Als de slang in opdracht van Lucifer Eva heeft verleid om van de verboden appel te eten en Adam haar daarin volgt, worden beiden uit het paradijs verdreven Maar als de opstanding van het mensdom door de komst van de Verlosser wordt aangekondigd, zal zijn rijk zowel in de hemel (nu) als op aarde (te zijner tijd) zijn afgelopen. M. Meijer Drees noemt Lucifer 'een genuanceerde titelheld' (2022, p. 209). Volgens de kenmerken van de klassieke tragedie moet de hoofdfiguur ergens tussen goed en kwaad liggen. Dat wil zeggen dat hij geen totaal negatieve of positieve figuur mag zijn. Bovendien moet de

misstap die hij begaat tot het inzicht leiden dat hij gefaald heeft door zijn eigen toedoen. Dan pas kunnen we spreken van een tragische held, die tegelijkertijd sympathie en afkeer bij de toeschouwer opwekt. Op die manier kan de schrijver bij de toeschouwer een catharsis bereiken. (Zie volgend punt.)

7. Catharsis betekent volgens *Wikipedia* 'emotionele zuivering'. Het gaat om het effect van het opwekken van krachtige emoties zoals verdriet, angst, medelijden, of zelfs gelach bij de toeschouwer, die vervolgens een zuivering van dezelfde gevoelens ondergaat.
8. Alexandrijnen (zesvoetige jamben) en paarsgewijze rijmende verzen. Zie: https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_01995.php
9. en 10. Volgens L. Rens geldt de *Lucifer* als Vondels meesterwerk en als 'een van de zeldzame werken uit onze letterkunde die een blijvende plaats in de wereldliteratuur bekleden'. (L. Rens, 1979, p. 32.)

16. Zie ons leermiddel over *Mariken van Nieumeghen*:

<https://www.klascement.net/downloadbaar-lesmateriaal/106655/mariken-van-nieumeghen-werkbundel/>

17. Zie ons leermiddel over *Harry Potter*:

<https://www.klascement.net/downloadbaar-lesmateriaal/100845/het-succesverhaal-van-harry-potter/>

18. Het hoofdthema is wat Vondel 'staatzucht' noemt en de rampen waartoe die staatzucht leidt. L. Rens definieert dit begrip als volgt: 'Staatzucht is een bijzondere vorm van hoogmoed en bestaat daarin dat de mens een hoger (sic) status nastreeft dan God voor hem heeft weggelegd.' (1979, p. 12.) M. Meijer Drees vertaalt 'staatzucht' als 'heerszucht' in haar hertaling. Een 'staatzuchtige' komt altijd in opstand, omdat hij de beperkingen die hem door het gezag zijn opgelegd, niet aanvaardt. Verzet, opstand, revolutie enz. tegen het wettige gezag kunnen natuurlijk gerechtvaardigd zijn, bv. als men wordt onderdrukt. Maar de vraag is hoever men daarbij mag gaan en of men het algemeen belang ondergeschikt mag maken aan het eigenbelang. Dit thema lijkt ons brandend actueel. Mag je de overheid proberen te boycotten door bv. te weigeren een belasting te betalen die je als onjuist ervaart? Mag je staken en een fabriek lamleggen, als je het niet eens bent met bepaalde wettelijk toegestane maatregelen van de directie? Mag je wegen blokkeren en andere mensen hinderen (en verhinderen om te gaan werken) om je protest kracht bij te

zetten? Mag je demonstreren tegen de wettelijke regering, ook als de overheid om veiligheidsredenen een betoging verbiedt? Mag je het parlement bestormen, als je vermoedt dat er fraude is gepleegd bij verkiezingen, ook al is die fraude helemaal niet zwart op wit bewezen? Enz. De voorbeelden van 'staatzucht' in de huidige maatschappij zijn legio. De vraag is telkens of die 'burgerlijke ongehoorzaamheid', dat verzet of die opstand gerechtvaardigd is, d.w.z. de wet respecteert en het algemeen belang dient in plaats van het eigenbelang.

19. Eigen antwoorden van de leerlingen.

20. Twee picturale voorstellingen.

De val van de Opstandige Engelen door Frans Floris (1554).

Dit werk bevindt zich in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen. Het wordt beschouwd als een voorbeeld van het Antwerpse 'romanisme', d.w.z. de stijl die gevolgd wordt door schilders uit de Lage Landen, die in de 16e eeuw naar Rome waren gereisd en daar beïnvloed werden door de toonaangevende Italiaanse kunstenaars uit die periode, zoals Michelangelo en Rafaël. Frans Floris I vervaardigde dit schilderij in opdracht van de Antwerpse schermersgilde. Op *Wikipedia* lezen we hierover: 'Duidelijk zichtbaar in het bovenste deel van de voorstelling staat de geklede aartsengel Michaël. Als patroonheilige van de schermers is zijn rol in het schilderij duidelijk. Hij was onder meer Bewaker van het Paradijs en Bestrijder van de Duivel. In die functies vormde hij een voorbeeld voor de leden van de Antwerpse schermers. Zij zagen zichzelf als Milites Christiani (soldaten van Christus), die in naam van Jezus het kwaad bestreden. Dit rechtvaardigde hun optreden als ordehandhavers of middeleeuwse politie binnen de stad. De engelen vechten met de wapens van de schermers: het zwaard, de degen en de lans. De opstandige engelen gebruiken pijl en boog, hakbijlen, fakkels, messen en houwelen; een samenraapsel van onorthodoxe strijdinstrumenten.'

https://nl.wikipedia.org/wiki/Val_van_de_opstandige_engelen

Het leger van de engelen onder leiding van aartsengel Michaël verjaagt hier een zevenkoppige draak en andere monsters uit de hemel. Daarmee wordt verwezen naar het Apocalyptische visioen van Johannes uit het Boek *Openbaring*. Ook de moeder Gods wordt bedreigd door de draak, maar haar Kind (Christus) wordt door haar en door een engel naar de hemel meegenomen (links bovenaan). Links onderaan tegen de rand van het schilderij ziet men een

figuur met vleugels, die op een maansikkel staat met twaalf sterren rond het hoofd en die bedreigd wordt door een zevenkoppige draak. Die zou symbool staan voor de Vrouw uit de Apocalyps. Sommige gevallen engelen zijn al compleet veranderd in afzichtelijke monsters, bij anderen ziet men al getransformeerde hoofden, nagels en zelfs geslachtsdelen. Rechts onderaan ziet men een bij zitten op de bil van een van de demonen. Wellicht is dit een negatief symbool, omdat bijensteken in die tijd razernij konden veroorzaken.

Vergelijk ook met de beschrijving van Lucifer en van de zeven hoofdzonden, die als zeven beesten worden voorgesteld, in het verslag van de strijd door Uriël in de *Lucifer* (v. 1941-1961).

Bijlage. De tekst uit *Het Boek der Openbaring* van Johannes:

'1 En er werd een groot teken in de hemel gezien: een vrouw, met de zon bekleed, met de maan onder haar voeten en een krans van twaalf sterren op haar hoofd; 2 en zij was zwanger en schreeuwde in haar weeën en in haar pijn om te baren. 3 En er werd een ander teken in de hemel gezien, en zie, een grote rossige draak met zeven koppen en tien horens, en op zijn koppen zeven kronen. 4 En zijn staart sleepte een derde van de sterren des hemels mede en wierp die op de aarde. En de draak stond voor de vrouw, die baren zou, om, zodra zij haar kind gebaard had, dit te verslinden. 5 En zij baarde een zoon, een mannelijk wezen, dat alle heidenen zal hoeden met een ijzeren staf; en haar kind werd plotseling weggevoerd naar God en zijn troon. 6 En de vrouw vluchtte naar de woestijn, waar zij een plaats heeft, door God bereid, opdat zij daar twaalfhonderd zestig dagen onderhouden zou worden.

7 En er kwam oorlog in de hemel; Michaël en zijn engelen hadden oorlog te voeren tegen de draak; ook de draak en zijn engelen voerden oorlog, 8 maar hij kon geen standhouden, en hun plaats werd in de hemel niet meer gevonden. 9 En de grote draak werd (op de aarde) geworpen, de oude slang, die genaamd wordt duivel en de satan, die de gehele wereld verleidt; hij werd op de aarde geworpen en zijn engelen met hem. 10 En ik hoorde een luide stem in de hemel zeggen: Nu is verschenen het heil en de kracht en het koningschap van onze God en de macht van zijn Gezalfde; want de aanklager van onze broeders, die hen dag en nacht aanklaagde voor onze God, is neder geworpen. 11 En zij hebben hem overwonnen door het bloed van het Lam en door het woord van hun getuigenis, en zij hebben hun leven niet liefgehad, tot in de dood. 12 Daarom, verheugt u, gij hemelen en wie daarin wonen. Wee de aarde en de

zee, want de duivel is tot u nedergedaald in grote grimmigheid, wetende, dat hij weinig tijd heeft.

13 En toen de draak zag, dat hij op de aarde was geworpen, vervolgde hij de vrouw, die het mannelijke kind geboort had. 14 En aan de vrouw werden de twee vleugels van de grote arend gegeven om naar de woestijn te vliegen, naar haar plaats, waar zij onderhouden wordt buiten het gezicht van de slang, een tijd en tijden en een halve tijd. 15 En de slang wierp uit haar bek water achter de vrouw als een stroom, om haar door de stroom te laten medesleuren. 16 En de aarde kwam de vrouw te hulp en de aarde opende haar mond en verzwoeg de stroom, die de draak uit zijn bek had geworpen. 17 En de draak werd toornig op de vrouw en ging heen om oorlog te voeren tegen de overigen van haar nageslacht, die de geboden van God bewaren en het getuigenis van Jezus hebben; 18 en hij bleef staan op het zand der zee.'

Bron: <https://www.bible.com/nl/bible/328/REV.12.NBG51>



Afbeelding: Detail van *Het visioen van Johannes* door Jeroen Bosch (ca. 1495). Een engel wijst Johannes op de verschijning van Maria met het Christuskind, zittend op een maansikkel.

Bron: https://nl.wikipedia.org/wiki/Johannes_de_Evangelist_op_Patmos



Afbeelding: *De val van de Opstandige Engelen* door Frans Floris (1554). (Publiek domein)

Bron: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Frans_Floris_-_The_Fall_of_the_Rebellious_Angels_-_WGA7947.jpg

De Val van de Opstandige Engelen door Luca Giordano (1665)

Dit is een olieverfschilderij van de Italiaanse laat-barokke kunstenaar Luca Giordano , dat zich bevindt in het Kunsthistorisches Museum Wenen .

Ook dit schilderij stelt de aartsengel Michael voor, die de afvallige engelen uit de hemel verdrijft en in de afgrond stort, zoals beschreven wordt in het Bijbelboek *Openbaring* (Het Apocalyptische visioen van Johannes). We zien de transformatie van Lucifer in de duivel, terwijl hij wordt neergesabeld door de centraal geplaatste aartsengel Michael met zijn omhoog gehouden zwaard. Met afwerende armgebaren valt Lucifer samen met een draak neer uit de wolken. Ook de andere opstandige engelen veranderen in afzichtelijke duivels.

Op dit schilderij wordt de aartsengel Michaël opnieuw afgebeeld als de zogenaamde 'Miles Christiani' in militair uniform, strijdend in naam van God. Hij bevindt zich in het Goddelijke licht en draagt schitterende kleuren: een transparante blauwe tuniek, die Michaëls lijf laat zien alsof het gebeeldhouwd is, een felrode wapperende mantel, een glanzende helm en de kleuraccenten van goud en groen op zijn uniform. (Vergelijk met v. 1392-1394 van de *Lucifer*.) Het kleurenpalet is bijna lichtgevend in het bovenste gedeelte en gaat contrastrijk maar toch vloeiend over in het clair-obscur van het hellevuur. Opvallend zijn de parallelle lijnen van de vleugels en de armen van Michaël en de vleugels en de armen van de duivels. Het schilderij van Giordano is een spektakelstuk vol duivelse dramatiek.

Ter illustratie kan men ook nog het onderstaande schilderij van Rubens laten zien. Michaël en zijn soldaten gebruiken hier bliksems als wapen (zoals op de gravure uit de eerste editie). Op het schild van de aartsengel staat wellicht de naam van God in het Hebreeuws (JHWH), in Wiens naam hij vecht.



Afbeelding: *De Val van de Opstandige Engelen* door Luca Giordano (1665). (Publiek domein)

Bron: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Luca_Giordano_-_The_Fall_of_the_Rebel_Angels_-_Google_Art_Project.jpg



Afbeelding: *Michaël verslaat Lucifer en de opstandige engelen*. Schilderij van P.P. Rubens in het Museo Nacional Thyssen-Bornemisza in Madrid. (Publiek domein)

Bron: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Peter_Paul_Rubens_-_Saint_Michael_expelling_Lucifer_and_the_Rebellious_Angels,_1622.jpg

21-22. Eigen antwoorden van de leerlingen.

23. Over het Wilhelmus en de geuzenliederen kan men dit leermiddel raadplegen:

<https://www.klascement.net/downloadbaarlesmateriaal/133921/het-wilhelmus-en-de-geuzenliederen-lesidee/>

Bibliografie

P. van Aken, *Omtrent Lucifer van Joost van den Vondel*. Brussel / Den Haag: Manteau, 1975.

Algemeen letterkundig lexicon. DBNL, 2012 e.v. Zie:

https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/index.php

R.L. Erenstein, *Tekst in ogenschouw. Een inleiding tot dramatische tekstinterpretatie*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1973.

C. Geljon, 'Toneelteksten in de klas. De tekst als partituur'. In: *Vonk*, jaargang 18, maart 1988, p. 62-79.

B. Jongenelen, *De duivel in de Nederlandse literatuur*. Antwerpen / 's-Hertogenbosch: Gompel & Svacina, 2022.

J. Martens, 'Lucifer en het wereldbeeld van Vondel. Een universeel paradigma?'. In: *Nova et Vetera*, jg. LXXI, 1993-1994, nr. 5, p. 356-374.

M. Meijer Drees, M. Prandoni & R. Schlusemann (red.), *De glans van Vondels Lucifer. Opvoeren, vertalen, herinneren*. Amsterdam: AUP, 2018.

K. Porteman & M. B. Smits-Veldt (2008). *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2016. Zie:

https://www.dbnl.org/tekst/port004vade02_01/port004vade02_01_0006.php

J. Uyttendaele e.a., *Taalboek 6. Tekstboek & Handleiding*. Leuven: Wolters, 1995.

J. van den Vondel, *Lucifer. Treurspel*. Ed. W.J.M.A. Asselbergs. Zwolle: Tjeenk Willink, 1966. (*Klassieken uit de Nederlandse letterkunde*)

J. van den Vondel, *Lucifer. Treurspel*. Ed. L. Rens. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1979. (*Klassieken Nederlandse Letterkunde*)

J. van den Vondel, *Lucifer*. Ed. C. de Baere. Antwerpen: DNB / Pelckmans, 1990. (*Nederlandse keurboeken voor het secundair onderwijs*)

J. van den Vondel, *Lucifer. Adam in ballingschap, of Aller treurspelen treurspel. Noah, of Ondergang der eerste wereld*. Ed. M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Amsterdam: Bert Bakker, 2004. Zie:

https://www.dbnl.org/tekst/vond001luci11_01/colofon.php

J. van den Vondel, *Lucifer. Hertaald door M. Meijer Drees*. Groningen: Uitgeverij kleine Uil, 2022.

N.B. Zie ook ons leermiddel over de poëzie van Vondel:

<https://www.klascement.net/downloadbaar-lesmateriaal/130475/joost-van-den-vondel-gedichten-lesidee/>

Websites

<https://litterairecanon.be/nl/werken/lucifer>

<https://litterairecanon.be/nl/werken/media-lucifer>

<https://litterairecanonindeklas.be/werken/lucifer>

[https://nl.wikipedia.org/wiki/Lucifer_\(toneelstuk\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Lucifer_(toneelstuk))

<https://neerlandistiek.nl/tag/lucifer/>

<https://kleineuil.nl/boeken/lucifer/>

<https://didactieknederlands.nl/handboek/2020/12/historische-letterkunde-deel-1-historische-literatuur/>

<https://www.doenwatjezelfwil.be/het-eerste-bedrijf-van-vondels-lucifer-de-wortels-van-het-kwaad/>

https://nl.wikipedia.org/wiki/Boom_van_de_kennis_van_goed_en_kwaad

<https://neerlandistiek.nl/2023/01/vondels-lucifer-in-de-klas/>

<https://neerlandistiek.nl/2023/01/kunst-en-wetenschap/>

<https://neerlandistiek.nl/tag/lucifer/>

<https://neerlandistiek.nl/2023/01/vondels-lucifer-1654-hertaald-2022/>



jan.uyttendaele@gmail.com